

УДК 615:378 «17»/«18»

Т. С. ПРОКОПЕНКО, А. А. КОТВИЦЬКА, В. В. ГОРБАНЬОВ

Національний фармацевтичний університет, м. Харків

ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРИЧНИХ АСПЕКТІВ СТАНОВЛЕННЯ ФАРМАЦЕВТИЧНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В XVIII – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТОЛІТТЯ

У статті досліджено розвиток та становлення фармацевтичної освіти в Україні в XVIII – першій половині XIX ст. Соціально-економічні та політичні умови, які склалися в Російській імперії в цей час, поставили перед фармацевтичною освітою принципово нові завдання підготовки спеціалістів з універсальними фармацевтичними знаннями, що передбачало запровадження систематичної фармацевтичної освіти, заснованої на університетських традиціях. Поступово в фармацевтичній освіті сформувалась система з виокремленням трьох зв'язків: аптекарський помічник, провізор та магістр фармації. Центром фармацевтичної освіти в Україні був Харківський університет.

Ключові слова: фармація, аптека, фармацевтична освіта, Харківський університет, лабораторія, гезель, аптекарський помічник, провізор, магістр фармації.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

В умовах реформування сучасної освіти, в тому числі й вищої фармацевтичної освіти, в Україні на початку XXI століття важливого значення набуває питання про вивчення і творче переосмислення досвіду становлення фармацевтичної освіти в попередні історичні періоди. Вивчення соціальної історії, аналізу історичних аспектів становлення фармацевтичної освіти та специфіки місцевих умов її розвитку дозволяє сформулювати сучасні підходи до освіти, а також обґрунтувати створення нової української моделі. Проблеми становлення фармацевтичної освіти в Україні в XVIII – першій половині XIX століття є важливим для дослідників, науковців також й з точки зору можливостей пристосування деяких її елементів до умов сучасності, враховуючи той факт, що на відміну від радянської системи, до радянська фармацевтична галузь формувалась, як і сьогоднішня, в ринкових умовах.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ

На даний момент ще не створено узагальнюючої синтетичної праці з історії фармацевтичної

освіти в Україні. Окремим питанням, які висвітлюють розвиток та становлення фармацевтичної освіти в XVIII – XIX століттях присвячені роботи вітчизняних науковців: І.Б. Зархіна, І.М. Губського, Л.Х. Духіна, М.К. Бородія, З.М. Мнушко, М.Л. Сятині, І.Д. Бойчук, М.С. Сергеевої, А.О. Якуби, С.В. Огарь, В.П. Черних та ін. [1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 12, 13, 16, 18, 19, 21].

ФОРМУВАННЯ ЦІЛЕЙ СТАТТІ

Ціллю даної роботи стало дослідження та історичний аналіз особливостей розвитку та становлення фармацевтичної освіти в українських землях в складі Російської імперії в XVIII – першій половині XIX століття.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ

У XVIII столітті на відміну від інших галузей наукових знань, в сфері фармації в Україні, як і в Російській імперії, до складу якої входили більшість українських земель, спеціальних фармацевтичних навчальних закладів ще не існувало. В аптечній справі зберігалися пережитки середньовічного цехового устрою. До аптеки зараховувались учнями молоді люди з чотири-класною освітою, які після трирічного стажу

роботи аптекарським учнем складали іспит на звання гезеля (аптекарьського помічника).

Першим осередком фармацевтичної освіти у Росії був Аптекарьський приказ, у якому в 1654 р. була відкрита аптекарська школа з підготовки лікарів, підлікарів, лікарських і аптекарських учнів, які надавали медичну допомогу під час військових дій та епідемії холери й чуми. У цій школі вивчали: лікарську, аптекарську, костоправну та алхіміцьку справу [8]. Теоретичний курс навчання складався з ботаніки, фармакології, фармації, анатомії, хірургії, техніки накладання пов'язок.

Основи європейської системи фармацевтичної освіти на теренах Російської імперії були закладені за часів правління царя Петра I наприкінці XVII - на початку XVIII століття. Значне місце у цей час займають заходи з удосконалення аптечної справи, за взірць було взято досвід Нідерландів, Англії та Німеччини. Аптекарьському мистецтву навчалися у госпітальних, військових та приватних аптеках. При Московській та Санкт-Петербурзькій госпітальних школах окремо не готували фармацевтів, але викладалась «аптекарьська наука». Практичні заняття проводились у госпітальних аптеках та на аптекарських городах.

У 1736 році видано дозвіл на призначення в аптекарські учні дітей із сімей різних верств населення, що знаходились в підпорядкуванні медичної канцелярії. Іспити на звання гезеля могли складати учні, які пропрацювали в аптеці 4-5 років. Учень повинен був показати знання латини, вміння робити витяжки, екстракти, знання лікарських рослин і вміння їх сушити та використовувати. Без перебільшення можна сказати, що цей закон відкрив доступ до сану фармацевтів усім верствам населення. Указом Сенату від 1 лютого 1754 року оговорювалось, що аптекарі, лікарі, і люди подібних чинів, навіть іноземці, які навчалися в Росії за казенний рахунок, одержували під час навчання платню і інші доволства, обов'язково залишалися в цих званнях весь час перебування в Росії. Крім того, Синод закликав вихованців духовних семінарій вчитись на фармацевтів.

Потреба у фармацевтах відчувалася все більше, їх становище за тогочасними мірками вважалось забезпеченим. Сенат же зі свого боку указом від 18 липня 1756 року постановив: щоб невчені в медичній практиці, незасвідчені і не удостоєні медичною канцелярією всякого чину люди «под жестоком штрафом и телесными наказаниями лечить никого не дерзали, да и болящие к себе таковых, под жестоком штрафом, не призывали, также, чтобы нигде, кроме

аптек, не делались и не продавались никакие медикаменты. Пластыри и прочее, а чтобы покупались из одних аптек по докторским и лекарским рецептам» [11].

З появою шпиталів навчання проводилось в аптеках, які знаходились при шпиталях. У 1784 році аптечним учням було дозволено вступати для удосконалення в науках до Петербурзької медико-хірургічної школи, і атестати цієї школи було прирівнено до атестатів, виданих у шпиталях. Навчання фармацевтів проводилось також на аптекарських городах. При вільних (приватних) аптеках, їх власники також організовували навчання учнів [8].

Подальша підготовка фармацевтичних кадрів якнайтісніше пов'язана з медичною освітою. Так, у Московському університеті з початку його організації запроваджується викладання фармації, а при Медико-хірургічній академії у 1808 році відкривається спеціальне фармацевтичне відділення для підготовки провізорів з п'ятирічним строком навчання.

Курс фармації в Санкт-Петербурзькій медико-хірургічній академії включав в себе вивчення історії фармації та загальних розділів фармації, зокрема, рослинного світу, корисних копалин, тваринного світу. До початку XIX століття було впорядковане присвоєння фармацевтичних звань. На той час існувало три ступені: «гезель» (пізніше він називався «аптекарьський помічник»), «провізор» і «аптекарь». Іспит на звання «гезеля» (помічника провізора) дозволялося проводити при губернських лікарських управліннях по питаннях, що розроблені та надані їх з Медико-хірургічною академією, яка мала право видавати свідоцтва на відповідні звання [8].

Можливість проведення іспитів на звання «гезеля» визначалося положенням «Про правила при іспитах фармацевтиків», яке було видане 31 березня 1816 року. Після трьох років практичної роботи «гезелі» вже могли здавати іспити на звання «провізора», а ще через рік – на звання «аптекаря». При складанні іспитів необхідно було, крім російської і латинської, складати іспити ще з двох іноземних мов [6].

Центром розвитку фармацевтичної освіти Наддніпрянської України став Харківський університет, заснований 1804 р. за ініціативи Василя Назаровича Каразіна. Ідея про відкриття університету в Україні виникла ще у другій половині XVIII століття, на той час Харків мав певні переваги для створення вищого навчального закладу. Він розташовувався на перетині важливих торговельних шляхів, у ньому проводилися великі ярмарки. З 1765 року Харків став адміністративно-політичним центром Слобід-

сько-української губернії. З 1726 року у Харкові працював Колегіум, з 1768 – училище, які стали джерелом підготовки студентських кадрів майбутнього університету.

На початку XIX ст. у Харківському університеті фармацевтичні дисципліни викладали на єдиній кафедрі лікарського речовинослів'я, фармації і лікарської словесності відділення лікарських та медичних наук (з 1837 року – медичний факультет), чіткої спеціалізації в той час не існувало. В університетах вкладання лікарського речовинослів'я, тобто фармакології, не відділялося від терапії, фармації та фармакогнозії. Згідно зі статутом Харківського університету 1804 року, було затверджено чотири відділення в тому числі і медичне, яке передбачало в своєму складі кафедру лікарського речовинослів'я, фармації і лікарської словесності [9]. Серед професорів та викладачів які працювали на кафедрі в першій половині XIX ст. слід відзначити – Г. Г. Корритарі, Ф. Г. Гізе, Л. О. Ванноті, М. П. Болгаревського, Я. М. Громова, П. О. Бутковського, Є. С. Гордієнка, вони були вченими-енциклопедистами, людьми високоосвіченими, які здобули медичну освіту в країнах Західної Європи у видатних вчених того часу [11].

У 1816 році був створений Одеський університет. У 1820 – відкрилась гімназія вищих наук у Ніжині, а у 1835 році почав працювати університет у Києві, де були запроваджені «Правила медичного факультету університету Святого Володимира про фармацевтичні курси» і положення «Про фармацевтичні іспити».

28 грудня 1838 р. імператором Миколою I були затверджені «Правила випробування медичних, ветеринарних і фармацевтичних чиновників й взагалі осіб, які займаються лікарською практикою», якими також визначалися іспити на фармацевтичні звання, встановлювався загальноосвітній ценз чотирьох класів гімназії для аптекарських учнів. Тільки після трирічної практичної роботи в аптеці, при позитивній характеристиці аптекаря, аптекарський учень допускався до іспиту на звання аптекарського помічника, які проводилися при університеті або при Медико-хірургічній академії. Окрім іспитів з теоретичних дисциплін аптекарські учні повинні були готувати кілька складних фармацевтичних препаратів. За правилами 1838 р. учені ступені й звання по фармацевтичній частині встановлювались наступні: «аптекарський помічник» (*Pharmacopaeus auxiliarius*), «провізор» (*Pharmacopaeus substitutus*) та «аптекар» (*Pharmacopaeus*) [20].

У 1840-х рр. завдяки накопиченню теоретичних знань про обмін речовин, хімічну будову

тіл, склад та фізіологічні якості діючих речовин рослин, токсикологічну дію ліків, розпочався процес виділення в самостійні науки – фармацевтичної хімії, фармакогнозії, фармакології й токсикології, які складали основу фармацевтичних дисциплін. В результаті чого, на середину XIX століття фармація становила складну науку, яка об'єднувала сукупність практичних навичок і теоретичних знань.

Встановлення трьох фармацевтичних звань було передбачено новим документом - «Правилами випробування лікарів, фармацевтів, ветеринарів, дантистів та повивальних бабок», які були затверджені в грудні 1845 р. імператором Миколою I, зокрема виділялися звання: «аптекарський помічник», «провізор» і «магістр фармації» (аптекар). Згадані правила були встановлені за лікарським статутом, й функціонували без змін до Лютневої революції 1917 р. Після трьох років служби в аптеці аптекарський учень екзамінувався при університеті і отримував звання «аптекарського помічника». Після трирічного практичного стажу в аптеці аптекарський помічник допускався на дворічні провізорські курси при медичних факультетах університетів, і після того, як здавав спеціальний державний іспит, отримував звання «провізора». Магістру фармації необхідно було знати іноземну мову й певний перелік професійних вмінь та навичок [20].

В Україні фармацевти могли екзамінуватися при університетах Києва, Харкова та Одеси, де як і в інших вищих учбових закладах царської Росії, викладання на провізорських курсах не було уніфікованим. Стосовно викладання на фармацевтичних курсах при медичних факультетах, можна стверджувати, що навчання, носило обмежений характер. Термін навчання в Київському і Харківському університетах становив два роки, а в Одесі - три роки [11].

Розвиток сучасної фармакології та фармації неможливо уявити без внеску видатного діяча вітчизняного лікознавства та фармації професора Олександра Петровича Нелюбіна (1785 – 1858 рр.), який поєднував якості педагога, організатора вищої фармацевтичної освіти, наукового дослідника, науково-практичного діяча, першого в Росії професора фармації, який пройшов «аптечну школу». Дослідження наукової спадщини О.П. Нелюбіна є важливим з огляду на відтворення історичної достовірності та має безпосередній вплив на сучасний стан фармацевтичної науки та освіти.

Значний вклад у започаткуванні реформи у викладанні фармацевтичних дисциплін, виокремлення у самостійний напрямок фармації і фармакології (1824 р.), відбулося лише за ініціа-

тивною та участю О. П. Нелюбіна, який запровадив викладання в Санкт-Петербурзькій медико-хірургічній академії організації фармацевтичної справи, історію загальної і російської фармації, винайшов і вдосконалив ряд апаратів і приладів для хімічного синтезу. За думкою Нелюбіна дисципліни, які входили до складу фармації, можна розподілити на: 1) *підготовчі*: логіка, риторика, латинська мова, всесвітня історія, географія та статистика; 2) *допоміжні*: математика, фізика, мінералогія, зоологія та ботаніка; 3) *суттєві*: загальна та аналітична хімія, фармація, а також окремо вивчалися проповедична частина фармації та її історія, фармакогнозія, технічна або Галенова фармація, хімічна фармація, токсикологія, бухгалтерія, метрологія та фармацевтична торгівля. Взагалі наукова діяльність О.П. Нелюбіна стосувалася різноманітних питань медицини, наукової та практичної фармації, зокрема аналітичної та фармацевтичної хімії, фармакології, вітчизняної лікарської флори і засобів народної медицини [12].

Значним здобутком діяльності О.П. Нелюбіна стало видання у 1827 р. підручника «Фармакографія, або хіміко-лікарське розпорядження приготування і вживання новітніх ліків», який мав декілька перевидань, а четверте класичне видання (1840-1842 рр.) складалося з 4 томів загальним обсягом 1790 сторінок, й тривалий час виявлялося практичним керівництвом для лікарів і фармацевтів. У «Фармакографії», як і в інших своїх працях, О.П. Нелюбін був прихильником дослідного, експериментального методу в хімії та фармації. У підручнику було детально описано фізичні й хімічні властивості лікарських речовин, способи їх приготування в лабораторіях і на підприємствах, визначалися домішки і подробиці, розкрито фармацевтичну дію, проаналізовано несумісності та протипоказання.

Стосовно організації фармацевтичної справи, О.П. Нелюбін вважав, що аптеки повинні відповідати сучасним вимогам і складатися з рецептурної зали, матеріальної кімнати, лабораторії, сушильні, підвалу, льодовика, вогнища і робочої кімнати. Також О.П. Нелюбін підкреслював значення аптеки як наукового закладу, він вважав, що у відповідності з теоретичною та практичною частинами фармації, фармацевтичні операції розподіляються на механіко-фармацевтичні та хіміко-фармацевтичні.

Погляди О.П. Нелюбіна на теорію та практику лікарських форм й галенових препаратів найбільш повно висвітлені ним в «Фармацевтичних записках» (1843). Для розповсюдження достовірних відомостей про ліки виготовлені закор-

доном та в Росії, велике значення мала складена О.П. Нелюбі ним «Диспенсаторія таємних, специфічних, універсальних й патентованих лікарських засобів» (1831 р.).

З моменту відкриття Харківського університету на медичному факультеті було обладнано хімічну лабораторію. З 1812 по 1847 рік при ній функціонувала фармацевтична лабораторія. Протягом 1812 до 1815 рр. лабораторією завідував її засновник М.П. Болгаревський, з 1815 до 1837 рр. лабораторією керував ординарний професор Я.М. Громов, 1837 року відбулося об'єднання хімічної та фармацевтичної лабораторії, завідування ними прийняв Є.С. Гордієнко, у подальшому. за проханням науковців у 1850 р. фармацевтичну та хімічну лабораторії було розділено остаточно. Причому з 1957 предметів, які утримувалися в об'єднаних лабораторіях, 1410 було віддано в хімічну, а 547 залишено за фармацевтичною [9].

ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ РОЗВІДОК

Проаналізовано систему підготовки фармацевтичних кадрів в українських землях в складі Російської імперії в XVIII – першій половині XIX ст. Встановлено, що динаміка зростання кількості аптек сприяла розвитку фармацевтичної освіти. Соціально-економічні та політичні умови, які склалися в першій половині XIX ст., поставили перед фармацевтичною освітою принципово нові завдання підготовки спеціалістів з універсальними фармацевтичними знаннями, що передбачало запровадження систематичної фармацевтичної освіти, заснованої на університетських засадах. Визначено, що результатом розвитку фармації в досліджуваній період стало створення спеціалізованих науково-дослідницьких та навчальних закладів (університетів, академій, кафедр, лабораторій) та у подальшому створення мережі вищих навчальних закладів, що сприяло формуванню професорсько-викладацького складу та формуванню наукової спільноти фармацевтів.

ПЕРЕЛІК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ІНФОРМАЦІЇ

1. Бойчук І.Д. Передумови виникнення та становлення системи підготовки фармацевтів в Україні / І.Д. Бойчук // Педагогіка і психологія професійної освіти: [наук.-метод. журнал]. – Львів, 2007. – № 4. – С. 186–196.
2. Бородій М.К. До історії аптечної справи на Україні в першій половині XVIII сторіччя/ М.К. Бородій //Фармацевтичний журнал. – 1980. - № 1. – С. 77 – 79.

3. Бородій М.К. До історії аптечної справи на Україні в другій половині XVIII сторіччя/ М.К. Бородій // Фармацевтичний журнал. – 1980.- № 2. – С. 70 – 77.
4. Бородій М.К. До історії аптечної справи на Україні в XIX ст. / М.К. Бородій // Фармацевтичний журнал. – 1980.- № 6. – С. 70 – 74.
5. Губський І.М. Аптечна справа в УРСР / І.М. Губський. – К.: Здоров'я, 1964. – 137 с.
6. Духін Л.Х. До історії розвитку фармацевтичної освіти на Україні / Л.Х. Духін // Фармацевтичний журнал. – 1961. - № 3. – С. 53 – 56.
7. Духін Л.Х. До історії розвитку фармацевтичної освіти на Україні / Л.Х. Духін // Фармацевтичний журнал. – 1961. - № 4. – С. 42 – 48.
8. Зархин И.Б. Очерки из истории отечественной фармации XVIII и первой половины XIX ст. / И.Б. Зархин. – М.: Медгиз, 1956. — 187 с.
9. Історія Національного фармацевтичного університету: люди, події, факти. – Х.: Золоті сторінки, 2005. – 624 с.
10. Історія медицини та фармації: навч. посібник для студентів вищих навч. закладів / З.М. Мнушко, І.О. Шевченко, О.В. Шевченко та ін. – Х.: Золоті сторінки, 2009. – 208 с.
11. Історія фармації України / Р.В. Богатирьова, Ю.П. Спіженко, В.П. Черних та ін. – Х.: Прапор, Вид-во УкрФА, 1999. – 799 с.
12. Немченко А.С. Історичні аспекти розвитку організаційно-економічної освіти і науки / А.С. Немченко, А.А. Котвіцька, І.В. Кубарева, А.В. Волкова // Управління, економіка та забезпечення якості в фармації. – 2012. — № 3(33). – С. 32–36.
13. Огарь С.В., Черних В.П. Історичні аспекти становлення і розвитку фармацевтичної освіти Російської імперії XVIII-XIXст./ С.В. Огарь, В.П. Черних // Вісник фармації. – 2012. - № 1(69). – С. 8 – 13.
14. Огарь С.В. Фармацевтична освіта в Росії в першій половині XXст./ С.В. Огарь // Вісник фармації. – 2012. - № 2(70). – С. 32 – 36.
15. Огарь С.В., Черних В.П. Історичні витоки становлення та розвитку фармацевтичної освіти./ С.В. Огарь, В.П. Черних // Медична освіта. – 2011. - № 4. – С. 12 – 16.
16. Огарь С.В., Черних В.П. Становлення фармацевтичної освіти XII-XVII ст. у країнах Західної Європи. / С.В. Огарь, В.П. Черних // Вісник фармації. – 2011. - № 4(68). – С. 3 – 7.
17. Сергеева М.С. Подготовка специалистов высшей квалификации в области фармации России в XIX веке. // Автореферат дис. на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – Москва, 2012. - 25 с.
18. Семенченко, В. Ф. История фармации : учебное пособие. / В. Ф. Семенченко. — М.: Альфа-М, 2010. – 592 с.
19. Соціальна фармація в Україні: стан, проблеми та перспективи: матер. міжн. наук.-практ. інтернет-конференції, 17-20 березня 2014 р. / ред. кол.: А.А. Котвіцька та ін. – Х. : Вид-во НФаУ, 2014. – 488 с.
20. Сятиня М.Л. Фармацевтична справа в Україні: минуле, сьогодення, день прийдешній. / М.Л. Сятиня. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1998. – 335 с.
21. Якуба А.О. Становлення фармацевтичної освіти на Харківщині у другій половині XIX – на початку XX ст./ А.О. Якуба // Гілея: збірник наукових праць. – К., 2013. – Вип. 77(10). — С.33 – 36.

УДК 615:378 «17»/«18»

Т.С. Прокопенко, А.А. Котвицкая, В.В. Горбанев

**ИССЛЕДОВАНИЕ ИСТОРИЧЕСКИХ АСПЕКТОВ СТАНОВЛЕНИЯ
ФАРМАЦЕВТИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ В УКРАИНСКИХ ЗЕМЛЯХ В СОСТАВЕ
РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ В XVIII – ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XIX СТОЛЕТИЯ**

В статье проанализировано историческое развитие и становление фармацевтического образования в украинских землях в составе Российской империи в XVIII – первой половине XIX столетия. Социально-экономические и политические условия которые сложились в Российской империи в этот период, поставили перед фармацевтическим образованием принципиально новые задания подготовки специалистов с универсальными фармацевтическими знаниями, что предполагало введение систематического фармацевтического образования, основанного на университетских традициях. Постепенно в фармацевтическом образовании сформировалась система с выделением трех званий: аптекарский помощник, провизор и магистр фармации. Центром фармацевтического образования Украины был Харьковский университет.

Ключевые слова: фармация, аптека, фармацевтическое образование, Харьковский университет, лаборатория, гезель, аптекарский помощник, провизор, магистр фармации.

UDC 615:378 «17»/«18»

T.S. Prokopenko, A.A. Kotvitska, V.V. Gorbaniov

**RESEARCH HISTORICAL ASPECTS OF PHARMACEUTICAL EDUCATION
DEVELOPMENT IN THE UKRAINIAN LANDS AS A PART OF THE
RUSSIAN EMPIRE IN THE 18TH - FIRST HALF 19TH CENTURY**

In this article the historical development and formation of pharmaceutical education in the Ukrainian lands as a part of the Russian Empire in the 18th - first half of the 19th century has been analyzed. Socio-economic and political conditions which have developed in the Russian Empire during this period, stated fundamentally new principle of job training before pharmaceutical education, training specialists with universal pharmaceutical knowledge, which involves the systematic introduction of pharmaceutical education based on University traditions. Gradually in pharmaceutical education a system with separation of three degrees has been formed: pharmacist assistant, pharmacist, Master of Pharmacy. The centre for pharmaceutical education in Ukraine was Kharkov University.

Key words: pharmacy, chemist's, pharmaceutical education, Kharkov University, laboratory, Gesell, pharmacist assistant, pharmacist, Master of Pharmacy.

Адреса для листування:

61168, м. Харків, вул. Блюхера, 4

Кафедра соціальної фармації, НФаУ.

Тел.: 095-603-90-93, 098-047-27-33; (0572) 68-91-81

E-mail: vgorbaniov@gmail.com

Надійшла до редакції:

04.05.2015 р.